

PAPER DETAILS

TITLE: DOGU TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA YAGMUR TÖRENLERİ

AUTHORS: Ebru KILIÇ

PAGES: 177-193

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319102>

Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2014, Sayfa: 177-193.
Xelqara Uyğur Tetqiqati Jorrali, San: 3, 2014, Sehipe: 17.-193
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 3, 2014, Page: 177-193.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA YAĞMUR TÖRENLERİ

Ebru KILIÇ*

ÖZET

Türk inanç sisteminde bereketin, bolluğun, hayatın kaynağının simgesi olan su ve yağmur, bu bağlamda bir inanç ögesi olarak birtakım ritüellere-törenlere konu olmuştur. İnsanoğlu bu sebeple, kuraklıktan korunmak ve ihtiyaç duyduğu suya kavuşmak için çeşitli dualara ve büyüsel işlemlere başvurmuştur. Kuraklığı Tanrı cezası olarak tasavvur eden insanoğlu, bu cezadan kurtulmak ve kendini affettirmek için “yada taşı”, “ters giyme”, “çömçe gelin”, “taklit”, “kurban” gibi sembolik vasıtalar ile dileklerini Tanrı’ya ulaştırmak isterler. Bu sembolik düşünce ve inançlar, Türk boyları arasında çok eski dönemden beri kabul edilmiş; İslamiyet’in kabul edilmesi ile birlikte dini hüviyet kazanarak varlığını sürdürmüştür.

“Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Yağmur Törenleri” başlıklı bu çalışmada, öncelikle tarihî, sosyo-kültürel bakımlardan suyun mahiyeti ve toplumların hayatındaki yerinden kısaca bahsedildi, daha sonra da Uyğur ve Anadolu Türkleri arasında görülen yağmur yağdırma törenleri hakkında bilgi verildi.

Anahtar Kelimeler: Türk Halk İnançları, Bereket Törenleri, Yağmur Yağdırma Törenleri, Uyğur Türkleri, Anadolu Türkleri.

RAIN RITES FROM EASTERN TURKESTAN TO ANATOLIA

177

ABSTRACT

Water and rain, which are the source&symbol of plentifulness, abundance and life in Turkish belief system, became the subject of some rituals-ceremonies as a belief element in this context. Humanbeing, therefore, resorted to various prayers and magical transactions in order to be protected from drought and to gain the rain to which he needs. Humanbeing considering the drought as God’s penalty wants to convey his wishes to the God through symbolic means such as “yada tashy” (originator or rain stone)”, “wearing inside-out”, “çömçe gelin” (bride with ladle)”, “mimic” and “sacrifice” etc. to evade from this punishment and to redeem himself. Known since time immemorial among Turkic tribes, these symbolic thoughts and beliefs have continued their existances, by gaining a religious identify with the acceptance of Islam.

In the study entitled “Rain Rites from Eastern Turkestan to Anatolia”, we at first mentioned briefly nature of the water from socio-economic aspects and its place in lifes of societies, and later informed about making-it-rain rites which are seen among Uyghur and Anatolian Turks.

Keywords: Turkish Folk Beliefs, Abundance Ceremonies, Making-it-rain Rites, Uyghur Turks, Anatolian Turks.

* Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir – TÜRKİYE, E-posta: ebrukilic@nevsehir.edu.tr.

Giriş

Türk halk gelenekleri içerisinde yağmur törenleri önemli uygulamalardan biridir. Tarihi kaynaklarda, İslamiyet öncesi dönemden itibaren insanoğlu, tabiatta görülen afetlere karşı (kuraklık, sel, rüzgar vb.) korunmak için çeşitli ritüel ve uygulamalara başvurulmuştur. Türk inanç sisteminde yağmur; “rahmet”, “bereket”, “verimlilik”, “hayat” anlamlarına gelmektedir. Bu nedenle yağmurun yağmadığı zamanlar halk kendisini “rahmetten”, “bereketten” yoksun bırakılmış olarak görmekte ve bunu Tanrı’nın bir cezası, laneti kabul etmektedir. Bu düşünce ile Tanrı’ya kendilerini affettirmek amacıyla “yada taşı”, “ters giyme”, “çömçe gelin”, “namaz kılma”, “taklit”, “kurban” gibi sembolik vasıtalar ile dileklerini Tanrı’ya ulaştırmak isterler.¹ Bu ritüeller, özellikle tarımın geliştiği ve hayatı suya bağlı toplulukların kurak geçen gün ve mevsimlerde yağmur yağması için yapılan uygulamalarda görülmektedir.

Toplumların birtakım inanç ve uygulamalarını iyi anlamak için geçirdikleri tarihî ve sosyo-kültürel evrelere bakmak gerekmektedir. Bu evrelere baktığımızda insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamak için birtakım inançlara sahip olduğu ve çeşitli ritüellere başvurduğuna tanık olmaktadır. Bu dönemler hakkında bilgi veren kaynaklar, insanoğlunun en eski dönemlerden itibaren bereket, bolluk, canlılık gibi kavramları hayatın önemli bir unsuru olarak gördüklerini ispat etmektedir.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren insanoğlunun beslenme ihtiyacını karşılamak için çeşitli çarelere başvurduğu, temel eylemlerinden birçoğunun da bu ihtiyaç etrafında geliştiği görülmektedir. İnsan ihtiyaçlarının ön sırasında fizyolojik ihtiyaçlar yer almaktadır. Bunların başında da besin ihtiyacını karşılama gelmektedir. İnsanoğlu, başlangıçta avın ve soyun bereketini garanti altına almak amacıyla coğrafi şartlara uygun inanç sistemleri geliştirmiş, coğrafi ve ekonomik şartların değişmesiyle bereketi artırmaya yönelik inanç sistemlerinde değişikliğe gitmiştir. Bu amaçla bereketi kazanmaya yönelik olarak birtakım nesneler yaratmış, doğadan hareketle soyut tasavvurlara başvurmuştur. Bu tasavvurların da odak noktasını “kadın” oluşturmuştur.²

Bereketin ve zürriyetin simgesi kabul edilen objelerin ve resimlerin yer aldığı ilk devir, Paleolitik Devir’dir.³ Bu dönemde insanlar, ağaçlardayken parçalayıcı etoburların saldırılarından az çok uzak olarak iklim değişikliğinin yol açtığı nedenler sonucunda savanaya inerler. İnsanların kendilerini hayvanlara karşı savunma, beslenme ve bununla ilişkili üreme sorunları ile karşı karşıya geldikleri muhtemeldir.⁴ Bu üç sorunun da birbirleriyle bağlantılı olduğu ve üçünün de birlikte ilk insan gruplarında işbirliğini geliştirip “dayanışmayı” artırdığı söylenebilir.⁵ Toplayıcılıktan avcılığa geçilirken, ilkel sürünün ekonomik ve toplumsal yapısında büyük değişiklikler, insanlığı da yeni bir aşamaya -avcılık ve toplayıcılık aşamasına- geçirmiştir.⁶

Avcılığın başlaması ile bir taraftan beslenme sorununa, dolayısıyla üreme sorununa yeni bir çözüm getirilirken, diğer taraftan da avlanmanın tehlikeleri nedeniyle çift yönlü ve büyük bir sorun ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla üreme sorunu ile geçim sorunu bağlantılı bir hale

¹ Türk kültür coğrafyasında birçok büyüsel uygulamada “benzeme”, “tersine çevirme”, “temas” büyüüne tesadüf edilmektedir. Bu tip uygulamaları yağmur duasında da görmekteyiz. Ters giyme de bunlardan biridir.

² Hatice Aycan Aydoğan, *Türk Kültüründe Bereketi Arttırmaya Yönelik İnanış ve Uygulamalar*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2012, s. 34.

³ Age, s. 34.

⁴ Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma” Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 41.

⁵ Age, s. 42.

⁶ Age, s. 50.

gelmiştir. Bu sorunun insanların düşüncelerindeki yansıması, onların bıraktıkları belgelerde (hamile kadın heykelcikleri, çiftleşen hayvan resimleri) görülmektedir.⁷

Avcı toplumlara özgü köken mitleri ile dünyanın, avın, insanın ölümün kökeni uyum içindedir. Bu toplumlarda ayrıca, bütün yerküreye yayılmış ve mitolojik açıdan bereketli bir dinsel düşünce söz konusudur.⁸

“Avrupa’da Üst Pleistosen’in⁹ sonundan itibaren başlayan iklim değişiklikleri prehistorik insanın beslenmesine yeni olanaklar ve boyutlar kazandırmıştır. Buzullar kuzeye doğru çekilmeye başlamış ve buzullardan boşalan alanları bu kez yeni bitki ve hayvan türleri doldurmuş, insanların gıda kaynaklarının türü ve miktarı da artmıştır. Böylece avcılık önem kazanmış, insanlar bu yeni koşullarda beslenme teknolojilerini geliştirmişlerdir. İnsanlık tarihinin bu dönemine, bir geçiş durumunu belirlemesi bakımından “Mezolitik Çağ” (Orta Taş Devri) denilmektedir.¹⁰ Bu dönemde, yabani tahılların besin olarak önemi keşfedilerek tarıma doğru büyük bir adım atılmıştır. Ayrıca hayvanların evcilleştirilmesi de “Mezolitik Çağ”da başlamaktadır.¹¹

Toprağa bağlı olmadan hazır tüketime dayalı olarak beslenen insanın topraktan besin elde etmeye başlaması ile yerleşik hayata geçmesi Neolitik Dönem ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde insanlık, buğday, arpa gibi çeşitli ürünler elde edilmiştir. İnsanlık tarihinde bir kültürel devrim olarak görülen bu dönem, konut yapımının, köy yaşantısının da başlamış olduğu bir dönemdir. Bu dönemde artık; göçebe topluluklar yerini toprağa, yerleşik düzene bağlı insan topluluklarına bırakır. İnsanlar tüketici toplum yapısından üretici toplum yapısına geçerler. İlk defa bu dönemde toprağın “yaratma”, “can verme”, “doğurma” nitelikleriyle kadının nitelikleri özdeşleştirilmiştir. Ortaya çıkan inanç sistemlerinin ve yaşayış tarzlarının da temelini bu kavrayış oluşturmuştur.¹²

İnsanların düşüncelerinde toprak; tüm varlıkları doğuran, onları besleyen ve sonra üretken tohumu yaratan varlıktır. Söz konusu düşünce; yerle, yeryüzü tanrılarıyla ve Ulu Ana ile ilgili pek çok inanış, mit ve ritüellere yansımıştır. Bir anlamda kozmosun temelini oluşturan yer, dinsel açıdan pek çok simgeye, anlama ve boyuta sahiptir. Bu bağlamda var olduğu, kendini ve başka varlıkları ifade ettiği, ürettiği¹³ ve her şeyi bağrına bastığı için toprağa kutsallık atfedilir.¹⁴ Yerle ilgili mitlerden çok önce, yer dinsel açıdan varlığı olan bir canlı olarak görülmüştür. Yer, ilk toplulukların inanışlarında doğrudan bir değere sahipti: enginliği, kuvvetliliği, bitki örtüsünün ve canlıların çeşitliliğiyle canlı, etkin ve kozmik bir bütün oluşturuyordu. Yerin ilk defa dinsel bir değer kazanması belirsiz bir şekilde olmuştur. Yere

⁷ Age, s.52.

⁸ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C. I, çev: Ali Berkay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 51.

⁹ Üst Pleistosen: Buzul Çağı.

¹⁰ Arzu Güngör, **Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları**, (b.y.), s. 368.

¹¹ Mircea Eliade, **age**, s. 51.

¹² Hatice Aycan Aydoğan, **Türk Kültüründe Bereketi Arttırmaya Yönelik İnanış ve Uygulamalar**, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2012, s. 35.

¹³ Yerin, toprak olarak, yani üzerindeki toprak katmanı ve yeryüzüyle kazandığı en önemli inanışlarından biri onun üretkenliği, yani “doğurganlığıdır”. İlk toplumlarda bir ana tanrıça ya da bereket tanrıçası olmadan önce yer, bir Ana’dır. Ancak daha sonraki dönemlerde tarımsal tapmaların, bitki ve hasat tanrıçası olarak Ulu Tanrıça figürünü giderek daha da vurgulayarak gelişmeleri sonucunda Yeryüzü Ana figürünün izleri giderek yok olmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bk. Mircea Eliade, **Dinler Tarihinin Girişi**, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 243-267).

¹⁴ Mircea Eliade, **Dinler Tarihinin Girişi**, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 243-244.

kutsallığını veren yer katmanını değil, çevresindeki kozmik ortamda kendini gösteren (toprak, taşlar, ağaçlar, sular vb.) varlıklardır.¹⁵

Tarım ayinlerine ve tekniklerine insan doğrudan müdahale ederek, bitkileri yönlendirerek, onlara dua ederek yaşamını devam ettirir. “İlkel insan” için, temel faaliyetler gibi tarım da basit bir toprağı sürme tekniğı değildir. Yaşamla doğrudan ilgisi olan ve tohumda, ekili tarlada, yağmurda bitki ruhlarında var olan yaşamın çoğalmasını sağlayan inançlar uygulamalara yansımıştır.

İlkel toplumların mitolojisinde toprakla göğün evliliğı görülmektedir. Toprak anne,¹⁶ gök baba olarak tasavvur edilmektedir. Bu inanış pek çok tarımla ilgili inanışın ana temasını oluşturur.¹⁷

Bütün toplumlarında suya karşı bir kutsiyet atfedilmiştir. Bu kutsallıkta tabiatın büyük bir bölümünün sularla kaplı olması, suyun bulunduğu yerlerin bereketli, verimli, canlı olması; suyun olmadığı yerlerin de harap, viran, bereketsiz, verimsiz olmasının rolü büyüktür. Yeryüzündeki canlılar için susuz bir yaşamın düşünülmemesi, yaşam kaynağının merkezine suyu yerleştirmiş ve su yaşamın bir sembolü haline gelmiştir. Su, yaşam bahşettiğı için ayrıca yenileyici, arındırıcı, temizleyici olarak da görülmüştür.¹⁸

Türklerin kutsal saydığı dört unsurdan biri olan su¹⁹, bütün toplumlarda arınmanın, temizlenmenin sembolü olarak kullanılmasının yanı sıra “yeniden doğumu” da içermektedir. Çünkü eriyip giden daha sonra “yeniden doğacaktır”. Suya batış, yaşamın ve yaratıcılığın potansiyelini çoğaltır ve geliştirir. Erginleme ritüellerinde su “yeniden doğum” bahşeder; büyüsel ritüellerde iyileştirir; ölümden sonra doğumu sağlar. Bütün güçleri kendisinde toplayan su, yaşamın simgesidir. Tohumlar açısından da zengin olan su, toprağı, hayvanları ve kadınları döller.²⁰

Türklerin kutsal saydığı su bir ruha sahiptir ve iyedir. Su yaşam kaynağı olarak bolluk ve bereketi; iyileştirici gücü ile koruyuculuğı temsil etmektedir. Bazen de su, yıkıcı etkisi ile afetler oluşturarak insanoğlu için kahredici durum haline gelebilmektedir. Bu sebeple bolluk,

¹⁵ Age, s.243-244.

¹⁶ Yerin anne olarak görülmesinde, üretken olması etkin rol oynamaktadır. Kadın ile ekilmiş toprağın özdeşleştirilmesi pek çok toplumun inanışında görülmektedir. İslam metinlerinde kadın tarla ve bağ ile adlandırılır. Kur'an'da ise “kadınlarınız sizin tarlanızdır.” denilmektedir. Bu sebeple toplumların düşüncelerinde yer canlıdır. Yerden çıkan her şey yaşam ile doludur ve yere dönen her şey yaşam bulur. (Ayrıntılı bilgi için bk. Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s.243-267).

¹⁷ Age, s. 244-245; bu duruma Kozmogonik sisteminde tesadüf edilmektedir. Yer “Ana”, gök “Baba” olarak adlandırılmaktadır. Dilimizde bu bağlamda “Toprak Ana”, “Allah Baba”, “Ay Dede” gibi kavramlar vardır. Fakat bu durum diğer topluluklarda olduğu gibi bu iki unsurun düşmanlığı üzerine kurulu değildir. Türklerde birbirini tamamlayan iki zıt unsura (evrensel dikotomi) rastlanmaktadır.

¹⁸ Age, s.196-197.

¹⁹ Türk inanç sisteminde suya saygı gösterilir ve toprağın şerefine ilâhiler söylenir. Çin’de su unsurunun simgeleri, suyun zıddı sayılan ateş unsurunun tersiydi. Yönü, yeraldında olduğu düşünülen su uçuşumu ve alt yön; mevsimi kış; saati gece yarısı; rengi karaydı. Fakat Hsiung-nu ve Türkler, “Kuzeyli” diye adlandırılmaları sebebiyle kuzey yönüne saygı gösteriyorlardı. Nitekim Hsiung-nu shan-yü’sü (hükümdar), Çin hükümdarının tersine, güneşe değil, Gök Tanrısı’nın makamı sayılan Kutupyıldızına önem verip, yüzünü gece göğü zirvenin yönü sayılan kuzeye çevirerek tahtunda oturmaktaydı. Türkler de, kuzeye tün-or (gece yarısı) deyiminden başka, “yurgarı” demekteydiler. Muhtemelen, kuzeye saygı nedeniyle Türklerde su rengi “ak” idi. Yer altı sularına ise kara-su deniyordu. Hem Çin’de hem de Türklerde su unsurunun göksel cisimleri, Çince “yılan ve kaplumbağa”, Türkçe Kara-yılan denilen yıldız takımı; Suv-yultuz (Su yıldızı) adı verilen Utarit (Merkür) gezegeni ve kışın zirvede görülen Ülker yıldızıydı. Ayrıntılı bilgi için bk. (Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.25-26.).

²⁰ Age, s.196-197.

bereket sağlayan, afet getiren bu güç karşısında insanoğlu büyük bir saygı göstererek onu memnun etmek için çeşitli uygulamalara başvurmuştur.²¹

Günümüzde Türk boylarında eski Türk inanışlarının izlerini taşıyan yağmur duası törenleri görülmektedir. Bu törenler esnasında suyu su ile çağırma anlayışı etrafında su bir sembol olarak kullanılmaktadır. Yağmur yağdırmak için günümüzde Anadolu'da suya çeşitli taşlar atma uygulaması devam etmektedir.²²

Bütün toplumlarda önem arz eden ve bereketi, bolluğu sağlayan su, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinde de kutsiyet kazanarak birtakım uygulamalara başvurulmaktadır.

Uygur Türklerinde yağmur yağdırma törenlerinden bahseden kaynaklarda şu bilgilere tesadüf edilmektedir: Uygurlar, “Su Yağmur Tileş” adını verdikleri bir tören icra ederler. Bu tören, Uygurların 22 Mart'ta gerçekleştirdikleri bir törendir. Törende, Tanrı'dan bol mahsul ve yağmur dilendiği için “Su Yağmur Tileş” töreni olarak adlandırılmaktadır. İslamiyet'ten sonra bu tören, “Zarahetme” adıyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Tören, günümüzde Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde eski şekliyle devam ettirilmektedir. Örneğin Hoten Bölgesinde 22 Mart tarihinde bütün köy ve mahalle ahalisi, yüksek bir tepe ve geniş bir meydana aksakalların önderliğinde toplanarak bu töreni gerçekleştirir. Bu tarihte herkes gönüllü olarak at, deve, koyun ve inek getirip ırmağın kenarında keserek büyük kazanlarda pişirirler. Yemekler pişerken törende bulunanlar, gökyüzüne bakarak sıçrar ve kendi etraflarında döner, bir kere de ırmağa bakarak secde eder.²³ Yemek hazır olduğunda aksakalların su yağmur dileme için Tanrı'ya yaptığı duaya eşlik edilir. Daha sonra topluca yemekler yenilir. Kesilen hayvanın kemikleri ırmağa ve kırlara saçılır. Tören böylece sona erer. Ertesi gün çiftçiler tarlasını ekmeye başlar.²⁴

İslamiyet'in kabulünden sonra bu törende değişimler olmuştur. Günümüzde buna “Zarahetme” denilmektedir. Bu törende köy veya mahallenin bütün sakinleri toplu şekilde mezarlıkta veya mezarlığın yakınındaki geniş bir meydana toplanır. Daha sonra insanların yanında getirdikleri büyük ve küçükbaş hayvanlar kibleye çevrilerek kesilir ve büyük kazanlarda pişirilir. Yemekler pişerken müezzin ve aksakallar tarafından Kur'an okunur. Kur'an okuma sona erince çocukların dışında herkes eline küçük bir taş (taş yok ise mısır veya koyun gübresi) alıp dua eder. Bu törenin temel özelliği, kurbanlar sunmanın yanı sıra Kur'an okuma olup, böylece Tanrı'dan yurt için huzur ve refah, bereket, bolluk dilenmiş olur. Bu törene katılan her aile yanına bir tencere ve biraz da mısır unu alır, Kur'an tilaveti ve hatme okuma bittikten sonra bu undan “umaç” (mısır unu çorbası) yapar. Yemekler yendikten sonra müezzin tekrar Kur'an okur ve eller açılarak dualar edilir. Tören böylece sona erer.²⁵

Uygur Türkleri arasında görülen ele taş alıp okuma geleneğinin, Eski Türk kavimleri arasında da yaygın olarak uygulandığını tarihi kaynaklar nakletmektedir. Tarihi kaynaklarda

²¹ Selçuk Kürşad Koca, **Türk Kültüründe Sembollerin Dili**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2012, s. 238.

²² Age, s. 239.

²³ Uygur törenleri esnasında uygulanan gökyüzüne bakarak sıçrama ve kendi etrafında dönme, Türk kağan kaldırma ve yügerü kötürme işlemleri ile ilgili olduğu muhtemeldir. Bu işlemlerin icrası ve amacı şu şekilde gerçekleşmektedir: Kağan kaldırma/yükseltme: bu hareket, adayın, Tanrı ile ilişkiye geçmesi, iletişim kurmasıdır. Bunun için Tanrı'ya özel bir kurban sunulur. Ardından, iletişimin kurulması, eylemin kolaylaştırılması için, kağan adayı, aşağıdan yukarıya doğru yükseltilir. Yügerü kötürme/ yukarı çıkarma işlemi ise; Tanrı, adayı uygun bulursa, onu, bulunduğu yerde iken, tepesinden tutup yukarıya, yanına çıkarır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Dursun Yıldırım, **Türk Bitiği**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 102-112).

²⁴ Adem Öger, **Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar**, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 186.

²⁵ Age, s. 186-187.

“yada”²⁶ adı verilen taşla yapılan pratikle “tabiata hükmedildiği, efsun yapılarak yağmur, kar, dolu yağdırıldığı, fırtına, boran çıkarıldığı; hatta savaşlarda düşmanlarla mücadele için de bu taşın kullanıldığı bilgisine tanık olmaktadır. Çeşitli kaynaklara göre Büyük Türk Tanrı’sı Türklerin atalarına “yada” denilen bir sihirli taş armağan etmiştir. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, Şamanistlere göre de büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır. Bu taş, Kazaklar cay tas, Kırgızlar cay taş, Özbekler yada taş, Altaylılar cada, Yakutlar sata taş, İranlılar sengi yada veya yeşim, Araplar da hacere-matar demektirler.²⁷ Doğu Türkistan bakışlarının meslek hayatlarını ve ayinlerini düzenleyen “risale” (tüzük)leri bulunduğu gibi “yadacılar risalesi” de bulunmaktadır.²⁸ Uygur Yaradılış Efsanesi ve Göç Destanlarına göre; Oğuzların bir gece gökten bir nur sütunun yeryüzüne indiğini, Altın Işık’tan bir Çam Ağacı’nın gebe kalarak beş şehzade doğurduğunu ve bunların en küçüğü olan Buğu Han’ın yabgu seçilerek bir mucize ile Oğuz ilinin kurulduğu anlatılıyor ve “Gökten inen nur sütunu yeryüzünde taşlanarak, yeşim taşından bir kaya vücuda getiriyor.”. Bu kayaya (Kutlu Dağ) adı veriliyor. Ak sakallı bir ihtiyar, “Buğu Han’ın rüyasına girerek, bu kayaya saygı gösterdikleri sürece Oğuzların hâkimiyette kalacaklarını haber veriyor. Ancak Buğu Han’ın torunlarından Yulun Tekin tarafından bu kaya Çinlilere armağan edilir. Çinliler, Kutlu Kaya’yı parçalayarak memleketlerine taşırlar. Bu felaket üzerine Türkler; dağlardan, taşlardan, hayvanlardan (göç) diye ses işitmeye başlarlar. Oğuzlar, artık bu ülkede (yer-su) perilerinin kendilerini istemediğini, göç buyruğu ile buradan kovulmakta olduklarını anlayarak üç bölüğe ayrılırlar. Bir bölümü Beşbalık’a giderek Uygurlara hâkim olur, Dokuz Oğuz devletini kurarlar, bir kısmı bozkırlara dağılarak çobanlıkla yaşarlar, bir bölümü de ormanlara çekilerek avcılıkla hayatlarını devam ettirir. O zamanki Türkler başlarına gelen bu felaketi kayanın parçalanmasında görmüşlerdir.²⁹

Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde “yat”³⁰ kelimesini “Yat: bir tür kamlıktır (kâhinlik). Belli başlı taşlarla (yada yaşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve ulu Tanrı’nın izniyle yangın söndürüldü” şeklinde açıkladığı görülmektedir. Bu taş inancı, geniş bir alanda gelişme göstererek muhtelif halklar ve dinler üzerinde tesir etmiştir.³¹

Yada taşının yapısı ve rengi hakkında araştırmacılar tarafından muhtelif fikirler ileri sürülmekle birlikte birkaç nevi’nin olduğu söylenmektedir. Yada taşı ile ilgili mevcut olan görüşler şu şekilde yer almaktadır: “panzehir taşı”, “ceviz kalınlığında kemikli bir madde”, “kül renginde, beyaz ve kırmızı renkli benekleri bulunan, yumurta gibi kalın bir taş” veya “kalınlığı

²⁶ Araştırmacı Ahmet Öğreten tarafından “Yada Taşı”ndan bahseden kaynaklar ile “yada taş”ının Türk kültüründeki yeri hakkında geniş bir bilgi verildiğini görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ahmet Öğreten, **Türk Kültüründe Yada Taşı ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması**, Belleten Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S: 241 (2000), s. 863-900).

²⁷ Gülnisa Aynakulova, “Türk Kültüründe Yada Taşı”, M. Sabri Koz (haz.), içinde, **“Yağmur Duası Kitabı”, Kitabevi Yayınları**, İstanbul 2007, s. 127-130.

²⁸ Age, s. 164.

²⁹ Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 35-36.

³⁰ Kaşgarlı Mahmut, “yāt” kelimesi hakkında da; “Taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan kamlıktır.” diye söylemektedir. Bunun ile ilgili kelimeleri de şu şekilde açıkladı görülmektedir: Yatladı: yatçı yatladı=Şaman yada taşıyla afsun yaptı”, (şaman yada taşıyla yağmur yağdırmak için efsun yaptı); “ol anı yatladı = o, onu yabancı saydı, yat saydı”, (yatlar-yatlamak). Yatlattı: “Beg yatlattı= Bey yada taşını okuttu”, (Bey Kama, Şamana yada taşıyla Kamlık yaptırdı; bu yüzden rüzgar esti, yağmur geldi). (Yatlatur-yatlatmak). Bu Türk ülkelerinde bilinmiş bir şeydir. Yüce Tanrı’nın izniyle yada taşını okumakla yağmur, soğuk, rüzgar getirilir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it Türk**, Türk Dil Kurumu Yayınları, çev: Besim Atalay, Ankara 2006).

³¹ Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it Türk**, çev: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 3.

ve rengi itibarıyla değişken: bunların sarı, kırmızı, mavi, yeşil, esmer renkli olanları mevcuttur” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu taş, ineklerin, atların, domuzların midesinde bir salgı olarak algılanmakta ve ayrıca çoğu kez de bir meteorit³² olarak kabul edilmektedir.³³

Tufan efsanesi ile ilgili anlatımlara göre; Nuh peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaşmıştı. Bu bölüşümde Yafes'e hisse olarak Slav ve Türk ülkeleri de dâhil olmak üzere, Çin'e kadar olan memleketler verildi. Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak için kendisine bir sihir öğretmesi amacıyla Tanrı'ya yalvarmış ve bu dileği de kabul olmuştu. Ancak bunu unutmamak için duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı. Ayrıca bu taşı bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes'in soyundan gelen Oğuz, Kalaç ve Hazarlara verildi; ancak veraset yüzünden aralarında kavga çıktı. Sonunda Oğuzların elinde kaldı. Bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oğuzlar buna benzer bir taş buldular ve aynı yazıyı yazdılar. Kura Kalaçlara çıkar. Lakin sahte taş onlara verilerek aldatılmış olurlar. Bu taş ile istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır.³⁴ Kaşgar taraflarında bu taşın beyazına “Ak taş”, karasına da (Kara taş) denilmektedir.³⁵

Yada taşı ile ilgili efsanevi nitelikte muhtelif rivayetler yer almaktadır. Bunlara örnek olarak; yada taşı okunarak suya konursa yağmur yağdırır, atın yelesine asılırsa serin rüzgâr estirir, yangına atılırsa söndürür, bu taş kar ve dolu da yağdırır, kötü havayı iyi eder, bir kabın içine kar yahut su konarak bu taş bırakılınca ne niyet edilirse o olur, gibi rivayetler yer almaktadır.³⁶

Zahireddin Babur, düşmanları olan Özbek sultanlarında yadacılar bulunduğunu şu şekilde dile getirmektedir: “Özbek sultanları -Şeybani Muhammed Han ve kardeşleri- güneş akrep burcuna girince yadacılara yada yapmalarını emrederiz ve böylece onu (yani Babur'u) tacizle mağlup ederiz diye karar verdiler”.³⁷

Şamanist Altaylılar ile Yakutların yada kuvvetine inandıklarını W. Radloff, Proben adlı eserinde değinmiştir. Radloff, Altaylıların yada töreni yaptığını görmüş ve okudukları efsunu da tespit etmiştir.³⁸

Altay Şamanistlerinde, kamlardan başka yadaçılar bulunmaktadır. Yadacının yada adlı taşı ile yağmur, kar, dolu yağdırma, fırtına çıkarma gibi gücü bulunduğu inanılmaktadır. Bu taş elde etmek için yadacı, bütün malını ve mülkünü feda eder. Yakut yadacılarının efsunlarında da “çocuğum yaşamasın, kadını yaşamasın, mal-mülküm feda olsun!”denilmektedir.³⁹

Yada taşının Karluklar ve Peçenekler arasında bir kayada bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu taşın vasıtası ile yağmur, kar yağdırma uygulamaları şu şekildedir: adam yada taşını alarak suya girer. Aynı zamanda el ve kollarını sallamaya devam eder ve yağmur yağmaya başlar.⁴⁰

³² Meteorit: Gök taşı.

³³ Jean-Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev: Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

³⁴ Saadetin Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 81-82.

³⁵ Murat Uraz, **Türk Mitolojisi**, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994, s. 185.

³⁶ **Age**, s. 185-186.

³⁷ Abdülkadir İnan, **Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları**, (b.y.), s. 26.

³⁸ **Agm**, s. 27.

³⁹ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, 163.

⁴⁰ Gülnisa Aynakulova, “Türk Kültüründe Yada Taşı”, M. Sabri Koz (haz.), içinde, **“Yağmur Duası Kitabı”, Kitabevi Yayınları**, İstanbul 2007, s. 132.

Yada taşı, havayı değiştirebilme kabiliyetinin yanı sıra insanlara zarar veren bir güç olarak da bilinmektedir. Taş kaybolduğu zaman, kim onu ilk görürse başına bir felaket gelir, hasta olur veya ölür diye bilinir. Bu sebeple yada taşının sahibi onu itina ile saklar ve ölmeden önce de kendisi yere gömer.⁴¹ Bu sihirsel işlemin hem olumlu hem de olumsuz yönlerine Kırgız Türklerinin inanç sisteminde de tesadüf ediyoruz.

Kırgız inançlarında yağmur yağdırdığına inanılan kişilere “cayçı” adı verilir. Bu kişiler, bu işlemi “cay taşı” denilen bir taşla yaparlar. Kırgızlarda yağmur yağdırma işlemi kısaca şu şekildedir: Cayçılar, et ve yağları çokça yiyip yağmur yağdırabilirler. Cayçılarda kara taşlar olup bu taşları suya atarlar. Efsunlu sözler söyleyerek apaçık havada bile yağmur yağmaya başlar. Cay taşlar, kızıl benekli olup evin içinden çıkar. Cayçılar, hayvanlara “cüt” denilen hastalığı yayıp bütün hayvanları öldürebildiğine dair rivayetler de vardır. Bunlar ekin ve otlara da sihir yapıp yağdırabilirler. Atın yelesine gün değdirip sağrısına yağmur yağdıran cayçılar dahi vardır. Kalmuk kökenli cayçılar, suyu yoğurt gibi katılaştırabilirler. Cayçılar, ellerindeki taşları ölmeden gömmezler ise hastalıklarından başlayıp mezara koyana kadar aralıksız yağmur yağar. Eti kemiğinden ayrıldığında ise gün çıkar. Cayçı öldüğünde ve vücuduna bıçak değdiğinde yağmur yağması kesilir. Bazı dönemlerde bazı cayçıların yakılarak gömüldüğüne şahit olmaktadır.⁴²

Cayçılar, yağmur yağdırma törenleri esnasında Kırgızlarda “ırım cırım” (efsun şiirleri) adı verilen birtakım dualar yaparlar.

Yağmur Dileme Efsunu

Yağ yağmur, yağ yağmur
Gün geçtikçe yağ
Çam ağacını bükerek yağ
Ardıçların yanını (dalını) kırarak yağ
Kelin başına vurarak yağ
İğdenin başını eğip yağ
Tepelerin yamacına artarak yağ
Yere sızarak yağ
Dökülüp dökülüp artarak yağ
Mutfaklar bereketlensin
Hayvanlar semiz olsun
Bereket nuru saçılsın
Halkın gönlü açılsın
Malın, canın rızkı
Yağmur yağıp duruşu
Dileği süren halkın
Yağmur olur rızkı⁴³

Dambır Taş İrim Cırımı (Dambır Taş Efsunu)

Bu efsun gök gürlemesi başladığında söylenir. Kırgızların inancına göre gök gürlediğinde gökteki perilerin harekete geçtiğine inanılır. Kırgızlar bu durumu neşe ile karşılamak için bu duayı okurlar. Gök gürlediğinde tenekeyi alırlar, tenekeye vurarak evin etrafında dönerler ve “dambır taş” duasını okurlar.

⁴¹ Age, s. 130.

⁴² Abdıldacan Akmataliyev, Keneş Kırbayev, M. Ömürbay Uulu, Ö. Şarşenaliyev, **Kaada Salttar-Ak Batar**, Kırgız El Adabiyatı Seriyası, 29. Tom, Bişkek 2003, s. 130.

⁴³ Age, s. 113.

Dambır dambır dambır taş
Dambır atan kızıl taş
Yağmur yağdı gürleyerek
Tenekeyi kaldır taş
Yer yarılp ot çık
Memelerden süt çık
Çebiççiğim bolca yiyip
Bol bol süt ver
Dağ yarılp, ot hazır, tam
Toklucağın tos yapıp
Bol bol süt ver
İlkbahar çiçekleri açsın
Arık koyun, kuzu
Yeşilliğe doyup semiz olsun
Yıl boyu ertelemeyen
Olduğu gibi devam etsin⁴⁴

Kırgızlar; ekinler yeşerip başak çıkarmaya başladığında, yağmurun zarar vereceğini düşünerek yağmur yağmasını engellemek için de birtakım ırım-cırım şiirleri (efsun şiirleri) okurlar. Okunan bu şiirlere örnek vermek gerekirse şu şekildedir:

Kara yağmur yağıp git,
Kara suyu geçip git.
Başak çıkarttı arpamız,
Kaçıp gitme bezip git.⁴⁵

Kırgızlar, kuraklık başladığında kırk çubuğu tek tek okuyup suya atarlar. Dört tarafa bakıp kırk defa dua ederler. Mezardan toprak alıp kırk defa semaya saçarlar. Kible tarafa bakmadan suya girip sihirli gücü olduğunu düşündükleri ırımlardan okuyup Allah'a dua ederler. Yağmur yine de yağmazsa, duayı yetmiş bin defa okurlar.⁴⁶

Anadolu'da yağmur duası ile ilgili uygulamalara baktığımızda, yağmur duasında kullanılmak amacıyla değişik şekillerde taş veya kum toplandığını görmekteyiz. Taşların özellikleri ve temin edildikleri yerler bölgelere göre farklılık arz etmekle birlikte genellikle yetmiş bin tane veya kırk bir tane taşın temiz ve abdestli kişilerce toplanıp, hoca tarafından da dua okunması yaygındır.⁴⁷ Anadolu'da yağmur duasının yapılacağı yere doğru giderken yürüyüş esnasında elbiseler ters giyilir. Müftü çobanlarla beraber hayvan sürüsünün önünde veya arkasında bulunur. Taş dolu torbalar, çiftçi gençler tarafından nöbetleşe taşınır. Halk ve gençler tarafından ilahi –bölgelere göre farklılık arz etmekle birlikte- şu şekilde söylenmektedir:

İlahî doğrulup geldik kapına
Kerimsin arzı halim var tapuna,
İlahî sen ganisin biz fakiriz,
Semadan bize indir rahmetini,

⁴⁴ Age, s. 114.

⁴⁵ Abdıldacan Akmataliyev, A. Caynakova vd. *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, 1. Tom, Bişkek 2004, s. 280.

⁴⁶ Age, s. 280.

⁴⁷ Orhan Acıpayamlı, *Türkiye'de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi, C: XX1/S: 1 (1963), s. 5.

Kuru yerlerde bitir rahmetini.⁴⁸

Yağmur duasına; yetim çocukların, dul kadınların ve yaşlı erkeklerin iştirak etmeleri en çok istenen kişilerdir. Bu kişilerin dualarının Tanrı tarafından daha makbul olduğuna inanılır.⁴⁹

Anadolu'nun Kadirli ilçesinde uygulanan bir yağmur yağdırma töreni şu şekilde gerçekleşmektedir: “Dua yeri olan Hasan Dede’ye varıldıktan sonra namaz kılınır. Namazın ardından topluca yemek yenir. Yemek sona erince, “taş yazma merasimine” geçilir. Bu merasime iştirak edenler çamaşır ve şapkalarını ters giyerler taylar kısıraklarından, çocuklar annelerinden uzaklaştırılır. Bu hareketin sonucu taylar kışnemeğe, çocuklar ağlamaya başlarlar. Anneler ise bu gürültüler karşısında dua edip Allah’a yalvarır. Sıra taşları yazmaya gelir. Yazılacak taşın sayısı yetmiş bin adettir. Halk tarafından “taş yazma” adı verilmiş bu işlem şu şekilde cereyan eder: yağmur duasına katılmış herkese, mevcut olan yetmiş bin taştan bir miktar verilir. Herkes, nasibine düşmüş taşları teker teker okur, üfler ve yalar. Yazılan taşlar bir torbanın içine konarak yakında bulunan akarsuyun içine bırakılır.⁵⁰

Kadirli yöresinde çok fazla yağmur yağdığına da birtakım uygulamaların yapıldığını görmekteyiz: “Şiddetli yağmur veya dolu yağdığı zaman da yağmur altına, evlerin önüne orak, bıçak, tırpan, sacayağı atma; süpürge yakmak, evin önüne tokaç (çamaşır yıkarken vurulup, kirin daha kolay çıkmasını sağlayan alet) astırılıp ilk çocuğa, “evimin ilkisiyim, dağların diklisiyim, es poyraz es” dedirtmek yaygın uygulamalardan biridir. Burada görülen süpürge Türk masallarında gördüğümüz uçan süpürgeyi, demir de koruyuculuğu simgelemiştir.⁵¹ Bunların haricinde Anadolu’da yaygın olan gavur kafasını suya batırmak, su kaplumbağasını ağaca asmak gibi dua efsanelerine rastlamaktayız.⁵²

Bu törenler, bölgelere çeşitlilik göstermekte; ancak genel itibari ile aynı inanış ve uygulamalardır. Bölgeler arasında taşın sayısı, toplandığı yer, okunan dua, bağıştırılan hayvanlar gibi işlemlerin değiştiğine tanık olmaktadır.

Bu kutsal kabul edilen ve derin saygı gösterilen taş, hem Doğu Türkistan’da yaşayan Uygurlar tarafından hem de Anadolu’daki Türkler tarafından bilinmektedir. Ancak yada taşı ile ilgili bu inançlar, İslami dönemden önce bir tür tılsım, sihir gibi görülürken, İslamiyet’in kabulünden sonra dini unsurların etkisi ile birlikte Tanrı’ya niyazda bulunmaktadır. Ayrıca bu inanç sisteminin Anadolu’da farklı sembol ve davranışlar ile varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.

Anadolu’da ve Doğu Türkistan’da görülen su kenarı, taş, türbe, kurban, yüksek bir tepe, mezarlık, toplu bir şekilde yemek yeme gibi inanç unsurlarının diğer Türk boylarının inanç ve uygulamalarında yaygın bir yere sahip olduğuna tanık olmaktadır. Bunlara örnek vermek gerekirse; Dağıstan’daki yağmur törenlerine baktığımızda su, taş, yüksek bir yere çıkma, türbe gibi geleneklerin kutsiyet kazandığını görmekteyiz. Dağıstan’ın güney bölgelerinde en dikkate değer inançlar arasında, akarsuya atılan taşların yatacın mezarından ve çevresinden toplanmış olması, kutsal sayılan bir subaşıda toplanılması, şifalı olduğuna inanılan suların da yine kutsal sayılan dağlardaki yerlerinde toplanılması yer almaktadır. Örneğin Dokuzpara bölgesinde, Bazarcuzi dağının arkalarında bir yerde “Tufan Gölü” diye bir yerin mevcudiyetine inanılmaktadır. Kurak günlerde buradan alınan sular köye getirilir, bir

⁴⁸ Agm, s. 7-9.

⁴⁹ Agm, s. 7.

⁵⁰ Agm, s. 13-14.

⁵¹ Mehmet Çeribaş, **Kadirli ve Çevre Folklorunda Eski Türk İnançlarının İzleri**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2004, s. 72.

⁵² Age, s. 103.

koyun kurban edilir, kurbanın kanı gölden getirilen suya karıştırılır. Bir efsaneye göre, bu göl kutsal kitaplarda bahsedilen Tufan'dan kalma bir göl olduğu için bu tarz bir uygulama ile kısa sürede yağmurun yağacağına inanılmaktadır.⁵³

Uygurların törenleri arasında gördüğümüz su kenarında, yüksek bir tepede yağmur törenini gerçekleştirme ve toplu bir şekilde yemek yeme, Çuvaş Türkleri arasında da görülen bir pratiktir. Açça bölgesinde yapılan bir tören hakkında bilgi vermek gerekirse şu şekilde gelişme göstermektedir: Savaş (Rusça: Civil) nehrinin kıyısında yağmur duası kilise ile birlikte düzenlenir. Her evden yumurta, tereyağı, darı, ekmek ve tuz toplanır. Tüm bunlar bir araya getirilerek bir yemek pişirilir. Sonra suyun içine diz boyuna kadar girilir. Bir kazanı, iki yaşlı adam, yarısı suyun içine girecek şekilde tutarlar. Bu esnada insanlar herhangi bir dua okurlar. Yaşlılar ceketlerini giyerler, şapkalarını koltuklarının altına alırlar ve bu şekilde dua ederler. Oradan birisinin uğrayıp geçtiğini görürlerse, oradakiler bu geçip giden şahsı da yakalayıp suya atarlar.⁵⁴

Çuvaşlarda yüksek bir tepeye çıkma inancının da yer aldığını görmekteyiz. Katek şehrinde, yüksek bir tepeye çıkararak toplanılan yumurtaların iki yüz kadar, darının ise tahminen on altı kg., yağlı sütün ise iki kova kadar olması gerekiyormuş.⁵⁵

Anadolu'da kurak geçen gün ve mevsimlerde yağmur yağması için çocuklar tarafından gerçekleştirilen “çömçe gelin oyunu” yer aldığını görmekteyiz. “Çömçe”nin kelime anlamı, kepçedir. Bir diğer anlamı da su kurbağasıdır. Bu kelimenin seçilmesi kurbağanın susuz yaşayamadığına bir gönderme yapılmak istenmiştir.⁵⁶ Kepçe de bir bereketin, yiyeceğin aracı olarak kullanılmıştır. Çömçe bir kukla bebek olup Türk inanç sisteminde dinsel bir yönünün olmadığı muhtemeldir.

Araştırmacı Ahmet Caferoğlu, kukla bebeklerin Şamanist bir unsur taşıyıp İslamiyet'in kabulünden sonra da bu geleneğin devam ettirildiğini şu şekilde arz etmektedir:

“Godu yahut kodu merasim yapan çocukların izahına göre güneş veya ay demekmiş. Joakimov'a göre kodu veya dodu bir put-ilahtır. Kukla ise, ilâhî temsil eden bir put'tur. Kodu'nun yahut dodu'nun güneşle olan münasebeti bu müellife göre gayet vazıhtır. Dodu yahut kodu gizlenince güneş kaybolurmuş... Şaman Türklerin telâkkisine göre herhangi bir insanın esas ruhundan başka ayrıca bir de (culazı) adlı diğer bir ruhu vardır. Bu ruh, çocuklarda (kudu) adını taşımaktadır... kodu, godu, dodu ve Anadolu'daki mahalli telaffuz farkları istisna edilirse tamamıyla aynıdır... Şaman telâkkisince ölen herhangi bir kızın ruhu mutlaka bir bebeğe tehavvül eder ve onun vafında yaşar. Bundan dolayı küçük yaşta ölen kızların çehre çizgileri, onu yaşatacak olan bebeğin hatlarında tasvir edilmeye çalışılır. Kız bebek onu yapan ailenin maddi vaziyetine göre giydirilir. Muhtelif kürklere sarılır. Kis Tangara adını taşıyan bu bebek Yakutlar tarafından çadırlarının içine asılır ve dua ile birçok kurbanlar sunulur. Ağzına da yağ sürülür. Kız Tangara'sı Yakutlara oturma mahalli seçmekte yardım eder. Onları felaketten korur. Şaman Türk hayatında nazım rol oynayan kudu ruhu ile ölen kızların hayatını yaşayan Kız Tangara bebeği haddi zatında birbirini tamamlayan aynı

⁵³ Nevzat Gözaydın, “Dağıstan, İran ve Türkiye’de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine”, M. Sabri Koz (haz.), “**Yağmur Duası Kitabı**”, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 181.

⁵⁴ Nevzat Gözaydın, “Çuvaşlarda Yağmur Duası”, M. Sabri Koz (haz.), “**Yağmur Duası Kitabı**”, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 187.

⁵⁵ Age., s. 188.

⁵⁶ Esma Şimşek, **Anadolu’da Yağmur Duasına Bağlı Olarak Oynanan Bir Oyun: “Çömçeli Gelin”**, Millî Folklor, S: 60 (2003), s. 73-86; İlhan Başgöz, **Çömçe Gelin: Bir Anadolu Yağmur Töreninin Kökeni ve Yayılması Üzerine Araştırma**, M. Sabri Koz (haz.), “**Yağmur Duası Kitabı**”, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 149-165.

dini itikadın mümessilidirler. Bunların ikisi de müşterek bir menşeden gelip şaman dinine intisap eden Türklerin cinsine ve hayat tarzlarına göre ikiye ayrılmış tesirini bırakmaktadır. Hâlbuki kudu Yakutlardaki Kız Tangara'sı bebeğinin aynı olduğu gibi, gelin şeklini alan Azerbaycan kodu, godu, dodu'sunun ve Anadolu gode gode'sinin dini bakiyesini Azerbaycan'da ve Anadolu'da bazı farklarla yaşatmaya mecbur olmuştur. Birincide güneş, ikincide ise yağmur davetine mahsus bir alamet Yakut ilah rumzu olmuştur.⁵⁷

Araştırmacı İnan'a göre, Altaylılarda töz/tös, Yakutlarda Tangara, Urankalarda Eren, Moğol-Buretlerde Ongon denilen put'lar-fetiş'ler bulunmaktadır. Bunlar geçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapırlar ve çocukların yaptıkları bebeklere benzerler. Bu koruyucu ruhlar tabiattaki bütün olayları idare ederler.⁵⁸

“Çömçe gelin”⁵⁹ oyunun oynanması bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Abdülkadir İnan, seyahati esnasında “Çömçe Gelin”, “Kepçe Kadın” ve “Çullu Kadın” gibi muhtelif isimler taşıyan ve Anadolu çocukları arasında pek maruf bir merasim olduğunu; ancak günümüzde yalnız oyun olarak muhafaza edildiğini dile getirmiştir. Araştırmacı İnan da bu oyunun bölgelere göre farklı şekillerinin olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birisi şu şekildedir:

Çömçe gelin ne ister
Çömçe gelin su ister
Ver Allah'ım ver
Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban,
Göbekli harman!
Yaz yağmuru yalancı
Gâvur kızı dilenci
Bir buğdayı beş etmiş
Altmış kazan aş etmiş
Ver Allahım ver
Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban
Göbekli harman!⁶⁰

⁵⁷ Orhan Acıpayamlı, *Türkiye’de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, C. XX1/S:2 (1963), s. 222.

⁵⁸ Abdülkadir, İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 42.

⁵⁹ Anadolu’da yer alan “çömçe gelin” hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Esmâ Şimşek, *Anadolu’da Yağmur Duasına Bağlı Olarak Oynanan Bir Oyun: “Çömçeli Gelin”*, Millî Folklor, S:60 2003; Şükrü Elçin “Çömçe Gelin” oyunu hakkında şu şekilde bilgi vermektedir. Yağmura ihtiyaç olduğu günlerde çocuklar çomça (ağaç kepçe)ya ağaçtan birer kol bağlarlar. Entari giydirirler, duvakla süsleyip gelin ederler. İçlerinden iki büyük çocuk, çomçalı gelini kollarından tutup yürümeye başlar. Diğer çocuklar onları takip ederler. Her evin önüne gelince, durup koro halinde şu dörtlüğü söylerler:

Çomçalı gelin çom ister;
Allah’tan yağmur ister;
Yağ verenin oğlu olur,
Bulgur verenin kızı olur.

Ev sahibi çocuklara yağ ve bulgur verir. Ev halkından bir başkası, çocukların üstlerine helke (kova) ile su döker.

Çocuklar aynı şekilde bütün evleri dolaşırlar. Topladıkları malzeme ile bulgur pilavı pişirip yerler. Böylece oyun sona ermiş olur. Ayrıntılı bilgi için bk. (Şükrü Elçin, *Anadolu Köy Orta Oyunları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1991, s. 93-94.)

⁶⁰ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 480.

Türkmenlerde “çömçe gelin” oyunu için yağmur için her evden döğme toplanır ve cami kapısı içinde aşure pişirilir, halka dağıtılır. Bundan sonra bir gâvur kafasını suya batırmak, su kaplumbağasını ağaca asmak, yılanı diri diri ateşte yakmak hep yağmurun yağması için yapılan dua efsaneleridir.⁶¹ Burada su kaplumbağasını suya asmak ile kaplumbağanın susuz yaşamayıp öleceği gösterilmeye çalışıldığı muhtemeldir.

Irak Türkmenleri arasında bu oyun bölgelere göre değişmekte ve “çemçelekız”, “çömçelekız” adlarıyla bilinmektedir. Bu tören 7-12 yaşları arasındaki çocuklar ve daha çok kız çocukları tarafından gerçekleştirilmektedir. Büyük bir çömçe (kepçe), beyaz bir bezle sarılarak, baş tarafı kömürle ya da, eskiden çok kullanılan bakır kazanın isiyile göz, ağız, burun çizilerek kavurçağ, yani kukla yapılır. Çocuklar bunun sapından tutup bebek oynatırcasına oynatarak sokakları dolaşırlar ve hep bir ağızdan özel nağme ile şu sözleri söylerler:

Alla bir yağış ele
Dam duvarı yaş ele
Paşa kızı geçende
Babıcını yaş ele
Vereni khatun ele
Vermiyeni daş ele
Çemçelekızım aş istiri
Allahtan yağış istiri
Açın ambar ağzınıverin yağış payını
Vereni khatun ossın
Vermiyeni katır ossın.⁶²

Ev hanımları, çocuklara istenilen erzakı verirler ve kuklayı ve çocukları ıslatırlar. Toplanan erzak ile çocuklar, sokakta kazan kurarak büyüklerin yardımı ile yemek yaparlar. “Yağış aş” denilen bu yemek uğurlu sayılır ve birlikte yenilir.⁶³

Azərbaycan'ın Kazah bölgesindeki Şıhlı köyünde yağmur törenine “godu godu” denilmektedir. Bu oyun “Anadolu'daki “çömçe gelin oyunu” ile benzerlik göstermektedir. Bu bölgede oynanan oyun hakkında bilgi vermek gerekirse şu şeklide gerçekleştirilmektedir. Çocuklar bir değneği yapraklarla donatmakta, ev ev dolaşarak şu tekerlemeyi söylemektedir:

Godu goduyu gördün mü?
Ona selam verdin mi?
Godu oradan geçerken
Güzel havayı gördün mü?

Çocuklar bu tekerlemenin dışında, “Verenin oğlu olsun, vermeyenin kızı olsun.” Diyerek yiyecek malzemelerini toplarlar. Daha sonra hep birlikte pişirerek yerler.⁶⁴

Azərbaycan Türklerinde, yağmurun çok yağdığı dönemlerde, güneşin açması için de çocuklar tarafından nağmeli sözler söylendiğine şu şekilde rastlamaktayız:

⁶¹ Ali Rıza Yalın (Yalman), **Cenup'ta Türkmen Oymakları II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 361.

⁶² Nevzat Gözaydın, (2007), **Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri ve Sosyolojik Değeri**, “Yağmur Duası Kitabı”, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 625-626.

⁶³ age, s. 626.

⁶⁴ Nevzat Gözaydın, (2007), “Dağıstan, İran ve Türkiye’de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine”, M. Sabri Koz (haz.), **“Yağmur Duası Kitabı”**, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 179.

Kodu-kodu! Hay kodu

Kadıya selam verdi mi?
Kodu bundan ötende
Gırmızı gün gördün mü?
Kodu palça patmışa
Parmakladım götürdüm
Gızıl kaya dibinden
Bir kırmızı gün götürdüm
Kara touk kanadı
Kim vardu, kim sanadı
Göyceliğe gitmiştim
İt baldırımı daladı.⁶⁵

W. Radloff tarafından tespit edilen Türklere ait, havanın açılması ile ilgili efsun:

I

Kayrahan! Kayrahan
Alas, alas, alas,
Avuç içi kadar açık ver,
Çuvaldız kadar eşik ver.

II

Asil kişinin torunuyum
Sedir ağacının köküyüm
Abutobidiye çağırdım,
Tanrı'nın (göğün) gömbeği yerde⁶⁶

Hazara Türklerinde yağmurun yağması için yapılan uygulamalardan bir tanesi namaz kılmaktır. Bu namaz açık havada ve yerleşim merkezinin dışında kılınmaktadır. Namazla birlikte camide helva pişirilir ve toplu halde yenir. Bir diğer uygulama ise, çocukların arasından bir yetim çocuk bulunarak “fakir” yapılır. Bu çocuğun boynuna bir kuşak bağlanır, kuşağın bir ucunu çocuklardan biri tutar. Evdekiler, fakirin üstüne su atarlar. Böylece yağmurun yağacağına inanılır. Daha sonra çocuklar bir araya gelip toplanan yiyecekleri yerler.⁶⁷

Anadolu’da yağmur duasının yapıldığı yerler farklılık arz etmektedir. Bunlar bir mezarlık, bir yata, bir değirmen veya bir su kaynağı yanındaki geniş arazi parçası olabildiği gibi herhangi bir düzlük de olabilir. Dua yerleri, genel olarak, yüksek mevkilerdir. Yüksek yerlerin seçilmesindeki amaç, Tanrı’ya yakın olma isteği ile peyda olduğu söylenebilir.⁶⁸ Uygurların yağmur yağdırma törenlerine baktığımızda İslamiyet öncesi dönemde yüksek bir tepe etrafında gerçekleştirdiklerini görmekteyiz. İslamiyet’in kabulünden sonra ise mezarlığın etrafı veya türbe tercih edilerek din ile bu merasimler bütünleştirilmiştir.

⁶⁵ Orhan Acıpayamlı, **Türkiye’de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi DTCE Dergisi, C. XX1/S:2 (1963), 247.

⁶⁶ Age, s. 249.

⁶⁷ Yaşar Kalafat, **Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları**, Berikan Yay., Ankara 2007, s. 53.

⁶⁸ Orhan Acıpayamlı, **Türkiye’de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi DTCE Dergisi, C: XX1/ S. 1(1963), s. 9.

Orta Karadeniz Ahıska Türklerinde yağmur yağması için kurban kesilmektedir. Köyün hocası ata bindirilir. Atın üzerinde hatim indirilir. Halk daire oluşturur. Yağmur zikri yapar. Atın üzerinde hoca yağmur alayı ile birlikte köyün sınırları etrafında dolaştırılır. Köyün etrafında hatim okunarak dolaşılması, araştırmacı Yaşar Kalafat'a göre köyün üzerindeki kara iyeleri def edip ak iyeleri memnun etmek için yapılmış bir uygulamadır. Amasya yöresi Ahıska Türklerinde ise yağmur yağması için, kalburun içerisine bir kurbağa konulur ve ev ev dolaştırılır. Bu şekilde yağmur yağacağına inanılır.⁶⁹

Uzunoba Ahıska Türklerinde yağmur yağması için “Kepçe Hatun gezdirilir” kepçe hatuna su serpilir. Hocanın duası ile birlikte kurban kesilir. Çocuklar koro halinde şu sözleri söylerler:

“Cepçe/kepçe hatun ne ister
Allah'tan yağmur ister
Yağmur yağsın göl olsun
Ambarları bol olsun
Nene hatun kalsana
Bal güvecine baksana
Bizi yola salsana
Amin Allahu ekber”⁷⁰

Anadolu'da yağmur ve su istemede niyaz edilirken bir de elbiselerin ters giyildiğini görmekteyiz. Bir şeyi ters giyme, ters çevirme, ters takma ve ters yönlü hareketler yapma, kuraklığın ters bir yönde meydana gelmesini sağlama amacı görülmektedir.⁷¹ Amin için açılan ellerin parmakların aşağıya gelecek şekilde tutulması, kuraklığın yerini yağışa bırakması talebini yerine getirmek içindir. Keza çok fazla yağan yağmurun durması için ocaktan sacayağının çıkarılıp dışarıya ters atılmasının da aynı düşünce yapısının ürünü olması muhtemeldir.⁷²

Sonuç

İnsanoğlunun besin ihtiyacını karşılamasında önem arz eden su, Türk boyları arasında birtakım inanç ve ritüellere konu olmuştur. Bu inanç ve ritüeller esnasında, sembolik vasıtalar aracılığı ile Tanrı'ya dileklerini ulaştırma istekleri çıkmıştır. Türk inanç sistemine baktığımızda yağmur yağması için yapılan uygulamaların benzerlik gösterdiğine tanık olmaktayız. Ancak toplumların tarihi ve sosyo-kültürel evrelerinde görülen değişimler, inançlarını da değiştirerek bu durum uygulamalarına yansımıştır. Türk inanç sisteminde hayatın kaynağı bereketi olan suya kutsallık atfedildiğini ve bu kutsallık algısı etrafında birtakım inanç ve uygulamaların geliştiğini görmekteyiz. Bu sebeple Türk boyları arasında kurak geçen gün ve mevsimlerde gerçekleştirilen muhtelif merasimlerin yapıldığına tanık olmaktayız. Yapılan merasimlerde; taş, (genellikle suya taş atma/bırakma) kurban kesme, ırmak kenarında bulunma, çömçeli gelin, ters giyme, hayvanları bağışturma, toplu yemek yeme gibi sembolik vasıtalar ile Tanrı'ya dilekleri ulaştırma yollarında benzerlik göstermektedir. Türk boyları arasındaki inanç ve uygulamalardaki bu benzerlikler, bunların bir kaynaktan beslendiğine, umumiyetle de Eski Türk inanç sistemine dayandığına işaret etmektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra da bu inançlar; Kur'an okuma, namaz kılma, dua etme gibi dini hüviyete büründürülerek devam ettirilmiştir.

⁶⁹ Yaşar Kalafat, *age*, s. 216-217.

⁷⁰ *Age*, s. 217.

⁷¹ Orhan Acıpayamlı, *Türkiye'de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, C: XX1/S. 1 (1963), s.15.

⁷² Yaşar Kalafat, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 112-113.

Çalışmamız esnasında, Uygur Türkleri arasında -muhtelif isimler ile adlandırılan- çömçe gelin oyunu, ters giyme, hayvanları ve çocukları bağrıştırma gibi yağmur törenlerine özgü uygulama ve inançlara tesadüf edilmedi. Bu durum; dini inançlardaki farklılaşmadan kaynaklanabileceği gibi coğrafi şartlar, diğer topluluklarla etkileşim gibi nedenlere de bağlanabilir.

KAYNAKLAR

- ACIPAYAMLI Orhan, **Türkiye’de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, C. XX1/ S. 1, 1963.
- _____, **Türkiye’de Yağmur Duası ve Psiko-Sosyal Metotla İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, C. XX1/ S. 2, 1963.
- AKMATALİYEV Abdıldacan, CAYNAKOVA, A., vd. **Kırgız Adabiyatının Tarihi**, 1. Tom, Bişkek 2004.
- _____, KIRBAŞEV Keneş, UULU M. Ömürbay, Şarşenaliyev Ö., **Kaada Salttar-Ak Batar**, Kırgız El Adabiyatı Seriyası, 29. Tom, Bişkek 2003.
- AYDOĞAN Hatice Aycan, **Türk Kültüründe Bereketi Arttırmaya Yönelik İnanış ve Uygulamalar**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2012.
- AYNAKULOVA Gülnisa, “Türk Kültüründe Yada Taşı”, M. Sabri Koz (haz.), içinde, **“Yağmur Duası Kitabı”**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- BAŞGÖZ İlhan, “Çömçe Gelin: Bir Anadolu Yağmur Töreninin Kökeni ve Yayılması Üzerine Araştırma”, M. Sabri Koz (Haz.), **“Yağmur Duası Kitabı”**, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- ÇERİBAŞ Mehmet, **Kadirli ve Çevre Folklorunda Eski Türk İnançlarının İzleri**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2004.
- ELÇİN Şükrü, **Anadolu Köy Orta Oyunları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1991.
- ELİADE Mircea, **Dinler Tarihine Giriş**, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.
- _____, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C. I, çev: Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- ESİN Emel, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- GÖMEÇ Saadettin, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- GÖZAYDIN Nevzat, “Çuvaşlarda Yağmur Duası”, M. Sabri Koz (Haz.), **“Yağmur Duası Kitabı”**, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, “Dağıstan, İran ve Türkiye’de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine”, M. Sabri Koz (Haz.), **“Yağmur Duası Kitabı”**, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, “Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri ve Sosyolojik Değeri”, M. Sabri Koz (Haz.), **“Yağmur Duası Kitabı”**, içinde, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

- 📖 GÜNGÖR Arzu, **Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları**, (b.y.).
- 📖 İNAN Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 _____, **Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları**, (b.y.).
- 📖 _____, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- 📖 KALAFAT Yaşar, **Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları**, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.
- 📖 _____, **İslamiyet ve Türk Halk İnançları**, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- 📖 KOCA Selçuk Kürşad, **Türk Kültüründe Sembollerin Dili**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2012.
- 📖 MAHMUT Kaşgârlı, **Divanü Lügat-it Türk**, çev: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- 📖 ÖGER Adem, **Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar**, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- 📖 ÖĞRETEN Ahmet, **Türk Kültüründe Yada Taşı ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması**, Belleten Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, S: 241 (2000).
- 📖 ROUX Jean-Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev: Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- 📖 ŞENEL Alâeddin, **"İlkel Topluluktan Uygur Topluma" Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- 📖 ŞİMŞEK Esmâ, **Anadolu'da Yağmur Duasına Bağlı Olarak Oynanan Bir Oyun: "Çömçeli Gelin"**, Millî Folklor, S:60 (2003).
- 📖 TANYU Hikmet, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- 📖 URAZ Murat, **Türk Mitolojisi**, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994.
- 📖 YALGIN (YALMAN) Ali Rıza, **Cenup'ta Türkmen Oymakları II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- 📖 YILDIRIM Dursun, **Türk Bitiği**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.